

MARIE KRČMOVÁ

NOSOVOST JAKO DISTINKTIVNÍ PŘÍZNAK

Soustava českých konsonantických fonémů je tradičně, tj. v klasickém pojetí fonologie, jak je nejuplněji podal N. S. Trubeckoj (1939), popisována jako soubor paradigmatických jednotek vytvářejících dvě korelace — korelaci znělosti s páry $p - b, t - d, \ell - \bar{d}, k - (g), (f) - v, s - z, \bar{s} - \bar{z}, ch - h$ a málo využitou korelací nosovosti s páry $b - m, d - n, \bar{d} - \bar{n}$. Část fonémů ($l, r, j; \bar{r}; c, \bar{c}$) je mimo korelace. Z tohoto pohledu vycházejí i učebnicové popisy soustavy a vžitý způsob nazírání existenci nosovosti jako korelačního, a tedy i rozlišujícího příznaku neuvádí v pochybnost. Realizace nazál vykazují přitom jisté společné rysy s realizacemi fonémů l, r, j (společné chování při asimilaci znělosti), což naznačuje, že korelace nosovosti je vztahem poněkud složitějším: i v tradičním popisu je totiž tato korelace vztahem jednodimenzionálním jen podmíněčně: oba fonémy v páru se liší nejen příznakem nosovosti — nenosovosti, ale i znělostí — jde o vztah sonora — nesonora. Od tohoto rozdílu se však při stanovení korelace odhlíželo, sonornost je chápána jako doprovodný rys nosovosti.

Takové pojetí není zcela vyhovující: nosovost nemusí být nutně provázena sonantností, existují i neznělé nazály a ty ovšem sonantní nejsou. Na fonetické úrovni je zná např. ruština (viz k tomu i Zinder 1979). Naopak chování ve fonických řadách naznačuje, že nazály jsou ostatním sonorám jen blízké, ale ne shodné.

Blížkost nazál k ostatním sonorám vidíme v češtině v tom, že stojí mimo fonetický jev asimilace: nepůsobí znělostní změny okolních souhlásek (*smíje* — *zmíje*; *sňí* — *zňí*; *snat* — *znát*) a ani jako poziční alofon u nich v češtině není známa neznělá realizace. Tím však shoda nazál se sonorami l, r, j končí. Souhláska j se celkově ze soustavy vymyká pro blízkost k vokálům (j v konsonantické pozici — typ *jáma*, j v pozici polovokální — typ *máj*). Zbylé l a r , tzv. líkvidy, vykazují při syntagmatických jevech vlastnosti od nazál odlišné.

1. Sonory l a r mohou stát v jádru slabiky. Svah slabiky pak může tvořit nejen párová souhláska (*prst, brva, srna; plet, blb, sja...*), ale i nazála: v této pozici je doloženo m (*mrtví, mšcet*), ostatní nazály tak doloženy nemáme.

Nazála m je naproti tomu dnes slabikotvorná už jen díky tradici, která kdysi pojala do ortoepické výslovnosti realizace *sedm, osm* se sonantním m ,

Jde o výslovnost přinejmenším okrajovou, z živého úzu ji neznáme. Realizace se sonantním *n* jsou ještě vzácnější — v typu *sednáct, osnáct* by šlo jen o výslovnost vzniklou artikulační asimilací (v těchto případech jde o poziční realizaci fonému *m*), ostatně je tato výslovnost ještě vzácnější než u sonantního *m*. Nazála *ň* je slabikotvorná jen v tradičních dialektech některých oblastí Moravy (*ňt, kňška*) a tato skutečnost nemá pro stav ve spisovném, jazyce žádný význam. Tyto případy sonantnosti nazál pouze naznačují jejich potenciální slabikotvornost, nesvědčí však pro její reálné využití.

2. Sonora *l* a *r* tvoří pravidelně pobočné slabiky.

Ze synchronního hlediska tak hodnotíme slabiky se dvěma vrcholy zvučnosti — jeden tvoří vokál v jádru slabiky, druhý, pobočný vrchol sonora v pozici sonora + další konsonant (konsonanty) + vokál (typ *rti, rdt, lhát, lsti...*); nejde tu o seskupení typu *neal, bratr* — tyto kdysi skutečně pobočné slabiky se už dávno změnilly ve slabiky plné s jádrem tvořeným sonorou.

V případech pobočných slabik (jsou nesporné jen po předělu) jsou doloženy likvidy (*a j*) — *lže, rziví* apod., z nazál jen *m* (*mží, msta*); doklady na užití ostatních nazál se nepodařilo najít ani ve spisovné, ani v nespisovné slovní zásobě. Zajímavá je stavba souhláskových skupin, v nichž pobočná slabika vzniká: najdeme tu kombinace likvida + různé souhlásky párové, okluzivní i konstriktivní (*lpl, lbi, rve, lstí, lze, rzál, rdt, rtk, lká, rtul, rdesno, lhát...*), tj. případy, kde je mezi složkami skupiny výrazný kontrast, i kombinace likvida + nazála (*lnu, lhení, rmen*); nazály se tu chovají jako hlásky se slabší sonoritou. Skupiny nazála + sonora (*mladí, mlátit, mléko, mrak...*) jsou doloženy opět jen u *m*; pobočná slabika v nich nevzniká — *m* je proti *l, r* méně sonantní (viz výše i typ *mrtví, mlčet*, kde je *m* svahelem slabiky vedle sonantního *l, r*). Skupiny nazála + ostatní souhlásky jsou velmi řídké a známe je zase jen u *m* v kombinaci s konstriktivou (*mží, msta, přejaté mše, mšice, mžíkat, mžourat*), ojediněle s okluzivou (*mdloba*). Jsou možné i kombinace dvou nazál (*mnoho, mně, mnout, mňesto...*); *n* a *ň* tu mohou stát jen na druhém místě. Kombinace dvou likvid nejsou naopak možné vůbec. Z toho lze soudit, že sonantnost nazál není stejná jako u likvid, je slabší (mohou být vedle sonory svahelem slabiky, mohou tvořit podobně jako nesonory souhláskové skupiny). Nejbližší k sonantám má *m*; *n* a *ň* při spojování s ostatními hláskami sonoritu nevykazují.

K postavení nazál v soustavě jazyka mohlo přinést rozhodující slovo hodnocení akustiky řeči na základě spektrální analýzy (trojrozměrné spektrogramy). Ty ukázaly pro nazály formantovou strukturu (nosní formant v pásmu kolem 250 Hz — Zinder 1979), která ukazuje jejich odlišnost od šumových souhlásek, ale i od stavby *l* a *r*. Existence formantového pruhu (kromě F_0 — formantu základního hlasu) je přítom pro uznání sonornosti (v užívané terminologii „vokálnosti“) rozhodující bez ohledu na charakter formantu, celý problém by tím tedy mohl být vyřešen. Jak se však v tomto světle jeví příznak nazálnosti? Sledované hlásky vedle formantové struktury ukazující sonornost mají i charakteristické rysy okluzivnosti. V interpretaci postavení fonémů na základě distinktivních rysů (stanovených ze spektrogramy objektivizovaných akustických rysů realizací) tu pak může dojít k úvaze: je příznak nazálnosti u těchto fonémů skutečně distinktivní? Je nesporné, že je nutným charakterizačním prvkem realizací, dokonce prvkem stálým

(české nazály podléhají artikulační asimilaci — velární *n* v typu *mamiňka*, labiodentální *m* v typu *trapařaj*; vznik tzv. f aukál při kontaktu homorgánních hlásek — *brambora*, *obmštit*, *jenda*, *jedna*, *jeďníčka*, *faňde*), je však zároveň prvkem tvořícím sonoritu fonému: je tedy pod pojem sonorní zahrnut — u likvid *l*, *r* se na původ sonority neptáme a zařazujeme je pouze podle akustického příznaku, blíže nespecifikovaného.

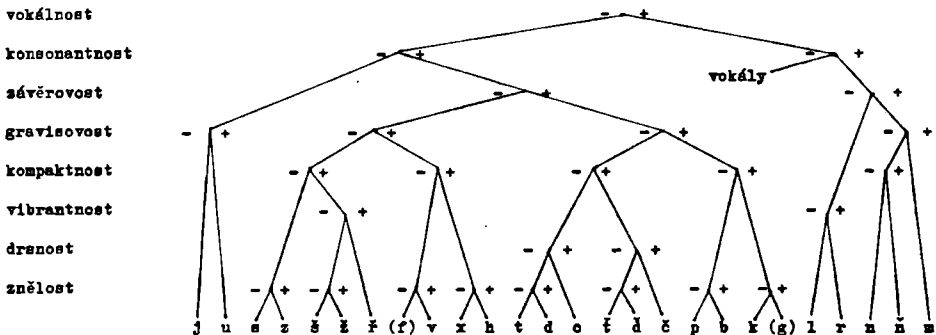
Uvnitř skupiny sonor ovšem k diferenciaci dochází. Autoři ji interpretují různě. Pro češtinu vybírá Milan Romportl (1973) k diferenciaci konsonantů celkem 7 opozic distinktivních rysů, mezi nimiž nazálnost neuvádí. Nazály jsou v jeho pojetí dostatečně odlišeny od ostatních sonor příznakem daným okluzívností. Podobně při diferenciaci uvnitř sonor postupuje i Palková (1967). Oba autoři však při svém popisu tuto otázku speciálně nesledovali. J. Vachek (1968) naopak nazálnost mezi distinktivními příznaky češtiny uvádí.

Pro blízkou slovenštinu je situace podobná: E. Paulíny (1970) s opozicí nazálnost poňtá, Horecký ji v jednom z popisů nevyužívá (1975), v novější verzi ji opět zahrnuje (1978). Zřejmě ani interpretace slovenského systému konsonantů není v tomto směru bez problémů.

Již z uvedeného je vidět, že příznak nazálnosti je pro češtinu uváděn v pochybnost jako příznak distinktivní. Otázkou je, zda je toto řešení nejvýhodnější. Domníváme se, že pokud se při popisu systému fonémů snažíme o co nejjednodušší zachycení vztahů, jež by ukazovalo (a modelovalo) proces identifikace fonémů jazyka, není diferencní příznak nazálnosti nezbytný. Uvnitř skupiny fonémů s příznakem vokálnost, konsonantnost (tradičně „sonory“) dochází k diferenciaci mezi nazálami a likvidami již na základě daleko univerzálnějšího příznaku okluzívnosti.

Termín okluzívnost volíme ve shodě s vymezením Jána Horeckého (1978) náhradou za starší kontinuálnost (× nekontinuálnosti); jde o označení plně vystihující podstatu rozdílu a je srozumitelné i těm, kdo jsou obeznámeni především se starší terminologií. To, že vychází z artikulační terminologie, by nemělo být na závadu.

Celý systém diferenciacie fonémů češtiny lze pak zobrazit přiloženým schématem — „stromem“.

Foném *j* jako „nevokál, nekonzonant“ v tomto zobrazení stojí mimo sledovanou skupinu. Vzhledem k starším zvyklostem je to nečekané, postavení však dobře odpovídá zvláštní funkci, kterou *j* v češtině mívá (viz výše).

Zdánlivě samozřejmý protiklad se v zobrazení systému fonémů češtiny odsunuje na úroveň nutných, ne však distinktivních vlastností fonémů. Je tvůrcem sonornosti a je tedy pro vznik nazál relevantní, není však nutný k odlišení od likvid. K odlišení od nejbližších znělých okluzív slouží, ovšem — v moderním pojetí — jako příznak tvořící sonornost. K neznělé okluzívě (*p : m, t : n, ṭ : ň*) má už nazála tak daleko, že vnímatel oba fonémy nespojuje do souvislosti.

To, že distinktivní rys nazálnosti odsouváme, neznamenaá samozřejmě popření vlastnosti „nosovost“. Jde o vlastnost na úrovni fonetické, tedy realizační, a tu je jako jiné fonetické vlastnosti vnímána a obměňována. Prohloubí-li vývoj odlišení v postavení nazál a likvid v soustavě jazyka, může se při popisech systému znovu jako distinktivní objevit — v tomto případě však již ve skupině okluzív. Nazály už pak nebudou hodnoceny jako sonory, existující formantový pruh ukazující jistou tónovost by musel být chápán jako irelevantní a celý systém by musel být nově přehodnocen. Dnešní stav přes existující náznaky takové přesuny zatím neumožňuje. Je však jasné, že staré odlišení „likvid“ od „nazál“ není terminologickým přepychem, ale nutným odlišením dvou skupin souhlásek s ne zcela shodnými vlastnostmi.

SEZNAM LITERATURY

- HORECKÝ, J.: Generativny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafaricanae, Jazykovedný sborník 4, 1975, s. 5—41.
- HORECKÝ, J.: Základy jazykovedy. Bratislava 1978.
- PALKOVÁ, Z.: Some Comments of the Arrangement of Distinctive Features in Czech. In: AUC Philologica 6, Phonetica Pragensia, 1967, s. 79—93.
- ROMPORTL, M.: R and the Czech System of Consonants. In: Romportl, M.: Studie in Phonetik, Praha 1973, s. 84—104.
- TRUBECKOJ, N. S.: Grundzüge der Phonologie, Praha 1939.
- VACHEK, J.: Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. Praha 1968.
- ZINDER, L. R.: Обščаја фонетика. Moskva 1979², zvl. s. 137.

НАЗАЛЬНОСТЬ КАК ДИСТИНКТИВНЫЙ ПРИЗНАК

Автор ставит вопрос о дистриктивной функции признака назальность в чешском языке. Носовые согласные фонемы — это фонемы с признаком вокальности, консонантность. Дистриктивным признаком в группе таких фонем является смычность (мгновенность) — смычные [m, n, ň] — шелевые [l, r]; признак смычности универсальнее назальности. Поэтому назальность из ансамбля минимальных дистриктивных признаков чешского языка можно исключить.

В употреблении назальные согласные обнаруживают особенности, отличающие их от других сонантных согласных. И степень тональности у них ниже, чем у л, р. Не исключен их переход и в группу согласных и признаком невокальность, консонантность. В таком случае и признак назальности у них станет дистриктивным.